

Commodianus

Ik wijs de weg!

Een experiment uit het vroege christendom

vertaald en toegelicht door
Vincent Hunink

Damon

Inhoud

7

Inleiding 9

Ik wijs de weg! 19

Boek 1 21

Boek 2 89

Aantekeningen 155

Concordantie 180

Deze uitgave 182

De vertaler 189

Inleiding

Wie voor het eerst een uitgave van Commodianus' *Instructiones* ter hand neemt en doorbladert zal vermoedelijk even met de ogen knipperen. Wat is dit in vredesnaam voor werk? Woeste verzen in een raar soort Latijn, vol met bizarre afwijkingen van de klassieke normen. Afhankelijk van de gekozen uitgave kan zelfs de spelling bevreemdend zijn. En ook de inhoud is opmerkelijk: het boek bevat gloedvolle vermaningen aan alles en iedereen, waaronder een serie gedichten over het einde der tijden en het laatste Oordeel.

De lezer die zich door dit alles niet laat afschrikken wordt rijkelijk beloond. Deze tekst vormt een origineel literair project, dat zowel in zijn talige vorm als in zijn thematiek ongemeen boeiend is. Commodianus biedt de moderne lezer een indringende kennismaking met het vroege christendom in Romeins Africa uit de derde eeuw. Het loont de moeite dit bijzondere werk nader te bekijken.

Wie was deze Commodianus en wat dreef hem tot zijn werk? Vanwaar dat vreemde Latijn en die merkwaardige verzen? En hoe staat hij binnen de klassieke traditie? Het zijn relevante vragen, waarop echter niet gemakkelijk antwoord valt te geven. Commodianus is een van de meest raadselachtige figuren uit de Latijnse letterkunde van de Oudheid. Zowel zijn persoon als zijn werk is met veel onzekerheden omgeven.

Dat begint al met zijn herkomst en datering. De inschattingen over zijn tijd lopen uiteen van de 3^e tot de

late 5^e eeuw na Christus, en hij wordt in handboeken zowel verbonden met Palestina als met Romeins Africa rondom Carthago, en met Gallië en Pannonië. De relatief weinige aandacht die geleerden de afgelopen eeuwen aan Commodianus hebben besteed is voor een belangrijk deel besteed aan deze kwesties, waarbij maar weinig voortgang wordt geboekt. Nog in Poinssotte's grote uitgave in de Budé-editie van 2009 wordt Commodianus direct verbonden met Gaza, dus met Palestina.

In deze uitgave sluit ik me aan bij de meest recente uitgever van Commodianus, Mateusz Kusio. Deze dateert Commodianus' werken op ongeveer 250-270, dus midden derde eeuw, voor een deel parallel met de vroegchristelijke auteur Cyprianus van Carthago (ca. 210 – 258). Commodianus blijkt op veel plaatsen vertrouwd met geschriften van Cyprianus, wat een van de redenen is om hem met Carthago en Africa te verbinden. Daarop wijst ook een aantal inhoudelijke elementen, zoals enkele godennamen in het eerste deel van boek 1. De connectie met Gaza berust alleen op het slotgedicht van boek 2, dat de titel *Nomen Gasei* draagt. Die is echter voor meerderlei uitleg vatbaar (zie de aantekeningen bij dat gedicht). En in de gedichten staan woorden en namen die verwijzen naar verschillende andere streken, waaronder Pannonië en Syrië. Tegelijk bevatten de boeken opvallend veel verwijzingen naar het leger.

Dat bijeengenomen levert volgens Kusio het volgende beeld op. Commodianus diende mogelijk als soldaat in het Romeinse leger in Parthië onder keizer Gordianus in 243 en werd daarna overgeplaatst naar Pannonië. Enkele jaren nadien zwaaide hij af en verhuisde hij naar Africa, destijds een populair gebied voor veteranen uit het

leger. In dat gebied was het christendom intussen in volle bloei gekomen. Vermoedelijk was hij daar getuige van de grote christenvervolging onder keizer Decius in 250 en van de indrukwekkende daden van christelijke martelaren, die ten koste van alles getuigden van hun geloof. Het zou goed kunnen dat daar en toen de vonk oversprong en hij zich bekeerde tot het christendom. Het kan natuurlijk ook dat hij al eerder sympathie had opgevat voor de nieuwe religie, die zich over de Romeinse wereld verbreidde. Hoe dan ook, in Africa sloot hij zich aan bij een christelijke gemeente en kreeg daarin mogelijk de functie van beheerder van de gezamenlijke kas, het *gazum* (zie aantekeningen bij het gedicht 2,39).

De naam Commodianus verraaft verder weinig over zijn status, want die kan worden geassocieerd met zowel senatoren als soldaten en eenvoudige burgers. Er lijkt in elk geval enig verband te zijn met keizer Commodus (161 – 192), maar die had de neiging om zijn naam met van alles en nog wat te verbinden. Misschien is de dichter vernoemd naar een stad die de keizernaam droeg. Of hij was eenvoudigweg geboren ten tijde van het bewind van Commodus.

Omdat we voor Commodianus' leven en achtergrond feitelijk zijn aangewezen op zijn eigen werk (daarbuiten wordt hij slechts een paar maal kort genoemd) blijft dit korte portret, hoe aantrekkelijk ook, uiteindelijk onzeker.

*

Gelukkig is de vraag wie de auteur precies was uiteindelijk niet beslissend. Wat telt is in de eerste plaats natuurlijk zijn bewaard gebleven werk, dat we nog steeds

kunnen lezen. Wat hebben de tachtig gedichten in deze bundel te bieden?

12

Inhoudelijk bieden de teksten een rijk en afwisselend panorama van het vroegchristelijk milieu in Africa. Ze zijn hier vertaald onder de titel *Ik wijs de weg!* Want de dichter spreekt allerlei mensen en groepen aan, en vertelt iedereen wat zij of hij moet doen om op aarde goed te leven en zo het eeuwig leven te verkrijgen.

De gedichten bewegen zich in grote lijn van buiten naar binnen. In het eerste boek richt de dichter zich nadrukkelijk tot buitenstaanders, onder wie speciaal heidenen en joden. Zij worden opgeroepen zich te keren tot het christendom. Het tweede boek is duidelijk meer gericht op de 'inner circle' van de christelijke gemeenschap. Met name de gewone gelovigen krijgen van de dichter heldere morele instructie, maar ook ambtsdragers worden aangesproken op hun taken en verantwoordelijkheden.

Boek 1 opent met een uitvoerige polemiek tegen het heidendom met zijn cultussen van demonen en afgoden, zijn orakels en excessen. De polemiek wordt steeds verbonden met indringende aanbevelingen om tot inkeer te komen en aansluiting te zoeken bij de christenen. Opvallend is dat Commodianus vrijwel steeds een klassieke, rationele verklaring geeft voor de oude cultussen. Het gaat, zegt hij, om mensen van lang geleden, die op een of andere wijze tot goden zijn uitgeroepen. Deze zogeheten 'euhemeristische' verklaringen waren in de antieke wereld al eeuwenlang in zwang onder filosofen.

Vanaf gedicht 1,23 verschuift de aandacht naar groepen die kennelijk een speciaal probleem vormen: heidenen die zich aangetrokken voelen tot de joodse cultuur

en godsdienst, rijken die alleen hun eigen belang dienen, corrupte rechters. Kortom, iedereen die het christendom linksom of rechtsom, tegenwerkt en afwijst. Geleidelijk komt er meer christelijke theologie in de gedichten, zoals bijvoorbeeld in 1,35 en 1,36. En als vanzelf richt de dichter zijn pijlen ook rechtstreeks tegen de joden, zoals in 1,38-40. Het eerste boek eindigt met een fraaie finale: een groots eschatologisch visioen over de komst van de Antichrist.

Boek 2 gaat naadloos verder in die lijn, met nog een viertal gedichten, deels van aanzienlijke lengte, over het einde van de wereld, de periode erna en het laatste oordeel. Ze behoren zonder meer tot de hoogtepunten in dit werk, alleen al vanwege de levendige beschrijvingen van het vuur waarmee God de wereld zal treffen. Op theologisch vlak leveren deze gedichten wel enige problemen op. Commodianus houdt er, overigens zeker niet als enige, enkele afwijkende ideeën op na. Bijvoorbeeld over een duizendjarig rijk dat aanbreekt na het einde van de wereld, maar nog vóór het laatste oordeel. Zulke denkbeelden zijn overigens ook nadrukkelijk te vinden in zijn andere dichtwerk: het *Carmen*, ook wel *Carmen de duobus populis* ('Gedicht over de twee volkeren'), een lange tekst van 1060 verzen in dezelfde taal en stijl, die nog op een Nederlandse vertaling wacht.

Met gedicht 2,5 begint dan een reeks die duidelijk meer gericht is op mensen binnen de christelijke gemeenschap. Doopleerlingen, gevorderden, boetelingen, afvalligen: de gewone gelovigen worden aangesproken. In 2,12 worden ze bemoedigd in militaire taal als soldaten van Christus. Daarin is ongetwijfeld Commodianus' eigen verleden als soldaat terug te zien. Ook christelijke

vrouwen worden aangesproken, bijvoorbeeld in 2,18-19. Indringend spreekt de dichter in op zijn medechristenen: zet niet in op ambitieuze holle woorden dat je martelaar wilt worden, maar doe liever goede werken in het leven van alledag. Vooral pleit hij keer op keer voor aandacht en zorg voor armen en behoeftigen.

Pas tegen het einde van boek 2, vanaf 2,26, richt hij zich op degenen die dienstdoen in de kerk: de voorlezers, diakens en bisschoppen, de priesters. Misschien vroeg het wat meer moed en ervaring van de dichter om zulke mensen de les te gaan lezen, of kreeg hij pas na verloop van tijd genoeg vertrouwen in zichzelf en zijn dichterschap om dit te doen. Tot slot komen nog wat misstanden onder gelovigen aan bod, zoals geroddel, voortdurende dronkenschap en overdreven rouwbeklag. De bundel wordt afgerond met een krachtig, kort gedicht over bidden, gevolgd door een boeiende finale, waarin diverse thema's worden hernomen en afgerond met een dubbele markering in de vorm: als omgekeerd acrostichon en met overall consequent doorgevoerd verseinde op -o.

De ordening is niet 'in beton gegoten': sommige gedichten zouden gemakkelijk kunnen worden omgewisseld of naar elders verplaatst, en de thematische rode draden worden hier en daar onderbroken en dan speels weer opgepakt. Maar er zit voldoende lijn in om aan te nemen dat de dichter de twee bundels zelf heeft samengesteld en het geheel doelbewust zo heeft gemaakt.

*

De vorm die Commodianus heeft gekozen voor zijn gedichten is hoogst origineel. Zoals gezegd wijkt zijn taal-

gebruik vaak af van het klassieke Latijn. Woordkeuze, vormen en syntaxis laten sterke invloeden zien van het gesproken Latijn (ook wel Vulgair Latijn genoemd). Dat leidt tot ongewone fenomenen zoals een accusativus voor het onderwerp, een nominativus absolutus, of een participium gebruikt in plaats van een vervoegd werkwoord. Stuk voor stuk grammaticale doodzonden, althans vanuit het klassiek-Latijnse perspectief.

Ook zijn verstechniek is ongebruikelijk en vernieuwend. Commodianus schrijft dactylische hexameters, zoveel is snel duidelijk, maar alle wetten en regels van de klassieke leer van lange of korte lettergrepen (proso-die) lijken overboord te zijn gezet. De Latijnse verzen hebben nog steeds zes metrische heffingen, maar die volgen meer het woordaccent en ogenschijnlijke willekeur. De openingsregel van gedicht 1,1 zou in het Latijn iets moeten zijn als *pr̄ima praef̄atio n̄stra uīam err̄anti dem̄onstrat*, terwijl *prae-* en *de-* eigenlijk lang zijn, en *uiam erranti* normaalgesproken met elisie zou moeten klinken als *vi-erranti* (het hele gedicht wordt gescandeerd bij Kusio op blz. 72).

Bovendien hebben vrijwel alle gedichten de vorm van een acrostichon: de eerste letters van de opeenvolgende verzen in elk gedicht vormen een betekenisvolle boodschap, vrijwel steeds gelijk aan de titel van het betreffende gedicht. Gepuzzel op deze schaal is uit de klassieke Latijnse poëzie niet bekend.

Hebben we hier te maken met een niet volledig geletterde dichter? Iemand die de basisregels van het geschreven Latijn en van de klassieke poëzie niet beheerst? Dat is vroeger vaak aangenomen, vooral door bewonderaars van klassieke dichters zoals Vergilius. In dat geval

ontstaat het volgende beeld: een oude veteraan strijkt neer in Africa, wordt christen en wil uit alle macht zijn christelijke boodschap in het Latijn uitdrukken, ook al is hij daartoe eigenlijk niet bij machte. Zijn onbeholpen werk roept bij kenners dan vooral hoofdschudden en meewarige blikken op. Of hooguit een beetje sympathie.

Toch is deze theorie niet erg waarschijnlijk. Zo geeft de dichter er op veel plaatsen in zijn verzen duidelijk blijk van dat hij vertrouwd is met de klassieke bronnen, inclusief de grote dichters. Een veel aantrekkelijker idee is daarom dat hij misschien wel 'correct' dichten kon, maar het *bewust* niet deed. Dan ontstaat een compleet ander plaatje: een veteraan gaat in Africa schrijven voor een nieuw publiek, in nieuwe vormen, waarin hij wel bewust aanknoopt bij de traditie (hexameters), maar de oude vormen op een creatieve, innovatieve manier invult (andere taal, andere basis van de verzen, acrostichon als rode draad).

Dit zou prachtig passen bij de christelijke doelgroep, waarvoor de klassieke literaire vormen beladen en belast waren als 'heidens' en 'verouderd'. Bovendien maakt dit van Commodianus een on-antiek soort experimentele dichter, die zelfbewust baanbrekende vernieuwingen aanbrengt in de poëzie, zoals ze in geen vier, vijf eeuwen waren doorgevoerd. Vernieuwingen die overigens ook niet zouden beklijven, want de meeste zijn door latere generaties dichters niet nagevolgd.

In ieder geval blijft deze dichter een unieke figuur met een markant eigen geluid, of dit nu bewust zo is gevormd of een kwestie is van een tekort aan kennis en ervaring.

Als eerste vroegchristelijke dichter van Latijnse poëzie verdient hij hoe dan ook een ereplaats in de literatuurgeschiedenis. Die vroegchristelijke Latijnse poëzie zou namelijk pas een eeuw later werkelijk tot bloei komen met figuren als Juvenecus, Damasus (305 – 384), Prudentius (348 – ca. 413) en Paulinus van Nola (ca. 354 – 431). Allemaal dichters die wederom teruggrepen op klassieke, Vergiliaanse en Horatiaanse vormen. Commodianus was dus in zekere zin voor de troepen uitgelopen. En daarbij misschien, volgens die latere troepen, teveel op zijpaden beland waar zij hem niet wilden of konden volgen.

*

Een sluitend en tot in detail bewijsbaar verhaal over Commodianus en zijn werk is niet te geven. Maar *Ik wijs de weg!* biedt lezers een origineel, uitdagend en spannend boek, waarin voor iedereen iets te vinden is. Machthebbers krijgen goede raad, anderen treffen voer aan voor kritiek op hun leiders, ongelovigen kunnen zich verbazen over het christelijk gedachtegoed, trouwe, eenvoudige christenen lezen over goed doen voor de armen. En iedereen krijgt een opwindend uitkijkje op het einde der tijden, als de wereld vervalt en Gods glorie definitief aan de dag treedt. De existentiële angst die Commodianus en zijn tijdgenoten daaromtrent ervoeren kan ook voor moderne lezers navoelbaar zijn. Hopelijk zullen zij die angst persoonlijk niet delen.

Uiteindelijk laten Commodianus' gedichten vooral ook iets persoonlijks zien over hemzelf. Niet zozeer over zijn land van herkomst of de overige biografische fei-

ten waarmee deze inleiding begon. De gedichten geven vooral iets diepers prijs van zijn persoonlijkheid en zijn denken. Meer dan eens spreekt hij in de eerste persoon enkelvoud over zijn verleden, te beginnen met het openingsgedicht. Hij schildert zichzelf als een bekeerling, die vele jaren verkeerde keuzes maakte en de heidense goden volgde. Iemand die met smart en spijt op zijn fouten terugblijkt, en die zich ondanks zijn grote, vermanende woorden eigenlijk klein en nietig voelt. Zeker niet iemand die alles weet en iedereen de wet voorschrijft, zoals een lezer aanvankelijk zou kunnen vermoeden. Eerder iemand die waarschuwt, vanuit zorg, liefde en solidariteit, vooral met de armen. Zijn naamvermelding in het laatste gedicht is tekenend: *Commodianus, bedelaar van Christus*.

Toch stond deze zelfverklaarde bedelaar uiteindelijk niet helemaal met lege handen. Zijn diepgevoeld verlangen zich uit te spreken en anderen te helpen heeft vorm gekregen in deze tachtig vurige gedichten. Toegegeven, door de eeuwen heen zijn ze niet veel bestudeerd, en zelfs vaak gesmaad en verworpen. Maar de verzen hebben de eeuwen overleefd en laten zich nog altijd lezen. Al moet je daarvoor als klassieke lezer misschien even over je schaduw heen springen. Commodianus daagt zijn lezers uit, maar biedt hun ook een bijzondere ervaring.

Commodianus

Ik wijs de weg!

Boek 1

Als eerste dan ons voorwoord hier:
het wijst al wie dwaalt de weg
en het goede perspectief voor als
het eind der tijden is gekomen:
eeuwig worden. Iets waaraan
onwetenden maar niet geloven.

Ikzelf heb evenzo gedwaald,
gedurende een lange tijd,
ik liep toen alle tempels af
en zelfs mijn ouders wisten van niets.
Ten slotte kwam ik er vanaf
door goed te lezen in de Wet.

De Heer is mijn getuige: ja,
ik ben bedroefd voor alle mensen
die onwetend, stervend, blijven
zoeken naar hun voze goden.
Vandaar dat ik onkundigen
de waarheid leer. En tot kenners maak.

2 | GODS TOORN

24

De Heer van hemel, aarde en zee
schreef de regel in Zijn Wet:
'Aanbid geen onbestaande goden,
geen goden die uw eigen hand
in hout of goud heeft uitgebeeld!
Want anders sterft u door Mijn toorn.'

In eerder tijden leefde het volk
van Mozes bruto en wetteloos.
Het kende God niet en ze baden
tot hun overleden vorsten
en ze maakten afgodsbeelden
naar hun uiterlijk en gestalte.

Maar na de uittocht van de Joden
uit het land Egypte legde
Hij, de Heer, aan hen Zijn Wet op
en gaf Hij hun een strikt gebod:
alleen aan Hem, Almachtige,
eer bewijzen, niet aan anderen.

Ook over de verrijzenis
staan lessen in de Wet vermeld
en dat er, heel gelukkig, hoop is
om opnieuw in eeuwigheid
te leven. Mits men voze beelden
afdankt en niet meer vereert.